

Elżbieta M. MACH

Uniwersytet Jagielloński

elzbieta.mach@uj.edu.pl

PROPEDEUTYKA PRZYGOTOWANIA AKTYWNEGO OBYWATELA EUROPEJSKIEGO W ŚWIETLE MINISTERIALNYCH WYTYCZNYCH PROGRAMOWYCH DLA EDUKACJI WCZESNOSZKOLNEJ W POLSCE

ABSTRACT Introduction to the Preparation of an Active European Citizen in the Light of Ministerial Curriculum Guidelines in Grades 1-3 of Primary School in Poland

The author reflects on the propaedeutic preparation of Polish children for life in a pluralist European society of the 21st century. The article analyzes the document of the Polish Ministry of Education, the regulation setting out the goals and content of education in grades 1-3 of primary school and asks questions about civic education, European education, patriotism, shaping national identity in the light of European identity, and building the competences of the future.

Keywords: education, identity, European Union, active citizenship, civic education, patriotism

Słowa kluczowe: edukacja, tożsamość, Unia Europejska, aktywne obywatelstwo, edukacja obywatelska, patriotyzm

WPROWADZENIE

Tytuł artykułu skłania do refleksji na temat działań edukacyjnych i treści nauczania obecnych w polskim systemie edukacji wczesnoszkolnej, których wdrażanie ma na celu kształtowanie nie tylko aktywnego Polaka, lecz również aktywnego obywatela europejskiego i w rezultacie budowanie świadomego społeczeństwa i silnej Unii Europejskiej, konkurencyjnej wobec zglobalizowanego świata.

Aby odpowiedzieć na pytanie badawcze o to, czy polska edukacja na poziomie wczesnoszkolnym przygotowuje uczniów do roli aktywnego obywatela Polski i w szerszym kontekście także Europy, jako główne metody badawcze zastosowano analizę dokumentów oraz analizę literatury przedmiotu. Po uzgodnieniu rozumienia kluczowych pojęć oraz bazując na nich, poddano analizie rozporządzenie ministra edukacji narodowej z dnia 14 lutego 2017 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej¹, czyli dokument wyznaczający cele i treści edukacyjne na poziomie wczesnoszkolnym, co w przypadku polskiej szkoły odnosi się do uczniów klas I-III szkoły podstawowej. Jako metodę uzupełniającą badania zastosowano rozmowy i wywiady z kilkoma losowo wybranymi nauczycielami aktualnie pracującymi w szkołach². Choć nie dały one pełnego obrazu pracy edukacyjnej kadry nauczycielskiej, to uzupełniły informacje o rozumieniu wskazanych zagadnień i gotowości nauczycieli do ich rzeczywistego wdrażania.

Kluczowymi pojęciami wymagającymi wyjaśnienia są: edukacja wczesnoszkolna jako istotny etap edukacji w perspektywie budowania obywatela Europy; aktywne obywatelstwo (szczególnie w europejskiej perspektywie), tożsamość narodowa oraz tożsamość europejska jako elementy edukacji, uzupełniające się wzajemnie, widziane w kontekście kształtowania aktywnego obywatelstwa i funkcjonowania w pluralistycznym społeczeństwie³.

¹ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej*, Dz.U. z dnia 24 II 2017 poz. 356, zał. 2, s. 11.

² Na rzecz napisania tego artykułu autorka przeprowadziła rozmowy z nauczycielami: 5 osób, kobiety w wieku 28-53 lata, pracujące w Kielcach i szkołach podkieleckich (3 osoby, w tym 1 nauczyciel języka angielskiego), w Krakowie (2 osoby). Staż pracy 6-15 lat.

³ Podczas analizowania zjawiska kształtowania aktywnego obywatelstwa wykorzystano doświadczenia zdobyte w trakcie realizacji projektu *Kształtowanie obywatelstwa europejskiego w społeczeństwach post-totalitarnych. Refleksje po 15 latach od rozszerzenia Unii Europejskiej*, nr 609162-CITIZ-1-2019-1-PL-CITIZ, realizowanego w ramach Programu Europa dla Obywateli w latach 2019-2022, [online] https://shareeu.europistyka.uj.edu.pl/pl_PL/, 1 I 2022.

SPECYFIKA EDUKACJI WCZESNOSZKOLNEJ

Przytaczane już rozporządzenie ministerstwa edukacji podkreśla wagę edukacji podstawowej, w tym edukacji początkowej, jako fundamentu wykształcenia, wprowadzania dziecka w świat wiedzy, przygotowania go do wykonywania obowiązków ucznia i wdrażania do samorozwoju. Edukacja wczesnoszkolna jest definiowana jako pierwszy etap formalnej edukacji szkolnej⁴. W tym czasie dziecko osiąga dojrzałość szkolną, czyli taki stopień rozwoju fizycznego i psychicznego, który czyni je podatnym i wrażliwym na oddziaływanie szkoły [...] orientacja w rzeczywistości jest oparta na bezpośrednim działaniu, na sensorycznym kontakcie z otoczeniem⁵. Dzieci w tym wieku zapamiętują to, co słyszą od nauczyciela i co spostrzegają w najbliższym otoczeniu, oraz te treści edukacyjne, które są bliskie ich doświadczeniu. Skupienie uwagi i zapamiętywanie nowych treści edukacyjnych intensyfikuje się, gdy są one atrakcyjne i interesujące, często powtarzane w dłuższej perspektywie czasowej.

Niezwykle ważnym ogniwem procesu edukacji (a szczególnie edukacji wczesnoszkolnej) jest nauczyciel, wobec którego uczeń prezentuje osobiste, afektywne postawy. Ważne jest zaufanie do jego wiedzy i autorytetu, stanowiące podłoże skutecznego uwewnętrzniania treści dydaktycznych⁶. Obecność emocji i uczuć tak istotnych w edukacji początkowej jest ważna nie tylko w postawach wobec nauczyciela, lecz również w odniesieniu do przekazywanych i przyswajanych dydaktycznych i wychowawczych treści edukacyjnych. Zatem koncepcje kształcenia wielostronnego opisane przez Wincentego Okonia⁷ oraz Władysława P. Zaczyńskiego⁸ doskonale wpisują się w edukację społeczną i kształtowanie postaw obywatelskich. W tym procesie niebagatelną rolę odgrywa współdziałanie i współpraca, bezpośrednie uczestniczenie dziecka w sytuacjach edukacyjnych. Przez aktywność ruchową i przeżywanie w wyniku naśladowania zachowań innych osób uczeń realizuje normy społeczne (nawet jeśli nie w pełni je zna lub rozumie ich treści). Stanisław Nieciński i Wojciech Soborski⁹, podążając za teorią rozwoju moralnego Jeana Piageta, podkreślają wagę etapu moralności heteronomicznej (kiedy zasady dorosłych są dla dzieci święte i niezmienne), który stanowi punkt wyjścia do kształtowania się moralności autonomicznej, pojawiającej się na późniejszych etapach życia dziecka.

⁴ Poza klasą „0”, tzw. zerówką, która programowo przynależy do edukacji przedszkolnej, nawet wówczas, gdy jest organizacyjnie prowadzona w budynku szkoły.

⁵ M. Przetacznikowa, T. Wróbel, *Charakterystyka rozwoju dzieci i nauczanie w klasach niższych*, [w:] *Z zagadnień psychodydaktyki nauczania początkowego*, red. M. Przetacznikowa, T. Wróbel, Warszawa 1977, s. 5.

⁶ *Tamże*, s. 5-11.

⁷ W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 2016.

⁸ W.P. Zaczyński, *Uczenie się przez przeżywanie. Rzecz o teorii wielostronnego kształcenia*, Warszawa 1990.

⁹ S. Nieciński, W. Soborski, *Rozwój aktywności społecznej dzieci w pierwszych latach nauki szkolnej*, [w:] *Z zagadnień psychodydaktyki...*, s. 323-348.

Jeżeli spojrzeć na ten etap edukacyjny z punktu widzenia procesu kształtowania kompetencji społecznych, które stanowiące będą wstęp do kształtowania kompetencji obywatelskich i przygotowania ucznia do życia w zróżnicowanym społeczeństwie, należy zadać pytanie o ich zakres.

KSZTAŁTOWANIE KOMPETENCJI SPOŁECZNYCH JAKO ELEMENT WYCHOWANIA OBYWATELSKIEGO

Literatura przedmiotu definiuje kompetencje społeczne ucznia jako jego potencjał do poszukiwania własnego miejsca w społecznej zbiorowości, wywierania skutecznego wpływu na otoczenie, funkcjonowania w określonych sytuacjach społecznych, radzenia sobie w sytuacjach konfliktowych, zachowania własnej tożsamości i autonomii wobec innych osób, umiejętności interpretowania sygnałów społecznych, kodowania i rozkodowywania ich przekazów. Kompetencje społeczne, będące głównym elementem możliwości analizowania i interpretowania bodźców społecznych, przystosowania jednostki do środowiska społecznego, rozumiane są również jako psychologiczne dyspozycje umożliwiające działania społeczne i kształtujące potrzebę takich działań. Są one także jednym z warunków rozwoju. Dotyczą aspektu behawioralnego, poznawczego i emocjonalnego. Ich deficyt może być źródłem zaniżonej samooceny i zaniżyć poczucie własnej wartości i społecznej przydatności, nawet jeśli uczeń odnosiłby sukcesy dydaktyczne. To ostatnie zdanie wydaje się najistotniejsze w przypadku kształtowania postaw obywatelskich, gdyż doskonale przyswojona wiedza szkolna nie zawsze idzie w parze z reprezentowanymi poglądami, postawami i ich wyrażaniem, także w kontekście autowizerunku, widzenia swojego miejsca w społeczności oraz własnej sprawczości w sytuacjach społecznych. I warto w tym miejscu znów odwołać się do mechanizmów uczenia się w młodszym wieku szkolnym – czyli uczenia się w działaniu, w procesie przeżywania i osobistego doświadczania.

Jako kompetencje społeczne wyróżnia się m.in. umiejętności współpracy, a wśród nich: komunikowanie się, aktywność i orientację na działanie, gotowość udzielania i przyjmowania pomocy, empatyczne reagowanie na emocje innych osób, umiejętność zachowania się w sytuacjach konfliktowych¹⁰. Do kompetencji społecznych zalicza się także: trafne postrzeganie innych, rozumienie i prawidłową ocenę sytuacji społecznych, rozumienie reguł społecznych i umiejętność odpowiedniego reagowania, efektywną autoprezentację (która wiąże się niewątpliwie z poczuciem własnej wartości oraz uwewnętrzną wieloraką tożsamością), umiejętność komunikacji interpersonalnej i współpracy w grupie (również tej kulturowo zróżnicowanej)¹¹.

¹⁰ M. Deptuła, A. Misiuk, *Diagnozowanie kompetencji społecznych dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym*, Warszawa 2016, s. 11-39.

¹¹ K.A. Knopp, *Kompetencje społeczne – pomiar i aplikacja praktyczna*, Instytut Psychologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, [online] https://www.google.com/url?sa=t&rc=1&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwj4xOiZ_ZL1AhWCAXAIHervDU_sQFnoECC1QAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.ore.edu.pl%2Fwp-content%2Fplugins%2Fdownload-

Biorąc pod uwagę wewnątrzunijną mobilność i intensyfikujące się procesy migracyjne, a co za tym idzie także transmisję kulturową i zacieranie się kulturowych granic zarówno w skali makro – państw i narodów, jak i w skali mikro – w wielonarodowych/wielokulturowych/wieloreligijnych rodzinach i innych społecznych grupach i układach, wyżej wymienione kompetencje społeczne nabierają szczególnego znaczenia.

Edukacja wczesnoszkolna, jak już wskazano uprzednio, obejmuje klasy I-III szkoły podstawowej i w polskiej szkole obejmuje uczniów w wieku 7-10 lat¹². Rozporządzenie dotyczące podstawy programowej¹³ podkreśla, że *Celem edukacji wczesnoszkolnej jest wspieranie całościowego rozwoju dziecka. Proces wychowania i kształcenia prowadzony w klasach I-III szkoły podstawowej umożliwi dziecku odkrywanie własnych możliwości, sensu działania oraz gromadzenie doświadczeń na drodze prowadzącej do prawdy, dobra i piękna. Edukacja na tym etapie jest ukierunkowana na zaspokojenie naturalnych potrzeb rozwojowych ucznia. Szkoła respektuje podmiotowość ucznia w procesie budowania indywidualnej wiedzy oraz przechodzenia z wieku dziecięcego do okresu dorastania*¹⁴.

Cele edukacyjne wskazane tym rozporządzeniem obejmują m.in. *poznanie wartości i norm społecznych, których źródłem jest rodzina, społeczność szkolna, społeczność lokalna i regionalna, naród, oraz rozwijanie zachowań wynikających z tych wartości [...] poznawanie kultury narodowej, odbiór sztuki i potrzebę jej współtworzenia [...] zaspokojenie potrzeb poznawania kultur innych narodów, w tym krajów Unii Europejskiej, różnorodnych zjawisk przyrodniczych, sztuki, a także zabaw i zwyczajów dzieci innych narodowości [...]*¹⁵. Zatem można założyć, że taka wielokierunkowa i holistyczna edukacja, stymulująca rozwój dziecka w obszarze fizycznym, emocjonalnym, społecznym i poznawczym, nie tylko przygotowuje ucznia do podjęcia samodzielnej nauki w klasach starszych na drugim etapie edukacyjnym, lecz także powinna przygotować ucznia do samodzielnego wdrażania nabytych kompetencji, podjęcia aktywnego działania w codziennych, złożonych sytuacjach społecznych, jak również w niejednorodnym społeczeństwie lokalnym i europejskim.

Dokument zwraca uwagę na potrzebę tworzenia przestrzeni edukacyjnej do nabywania przez ucznia umiejętności społecznych, właściwego rozwoju emocjonalnego, tworzenia i respektowania reguł nie tylko podczas zajęć i gier sportowych, lecz również przestrzegania ich w codziennym szkolnym życiu. Do powszechnych szkolnych

---

attachments%2Fincludes%2Fdownload.php%3Fid%3D6641&usg=AOvVaw0rBFUc6MLFbNnj_oLtXwqA, 1 I 2022.

¹² Do roku 2011 w wyniku reformy systemu edukacji rodzice mogli decydować o zapisaniu sześciolatka do klasy pierwszej szkoły podstawowej. Po kolejnych nowelizacjach ustawy o systemie oświaty obecnie obowiązek szkolny obejmuje uczniów od 7 roku życia, natomiast sześciolatki obowiązane są do odbycia rocznego przygotowania do szkoły w klasach „0” prowadzonych w przedszkolach lub szkołach. *Obwieszczenie Marszałka Sejmu RP z 21 maja 2019 r., w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy Prawo Oświatowe, RII, art. 31.1, Dz.U. 2019 poz. 1148, s. 47, [online] <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190001148>, 19 XII 2021.*

¹³ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r...*, s. 11.

¹⁴ *Tamże*, s. 16.

¹⁵ *Tamże*, s. 16-17.

rytuałów należy corocznie tworzenie klasowych regulaminów, spisów obowiązków dyżurnego i kodeksów zachowania się w sytuacjach spornych lub konfliktowych¹⁶, czyli to, co w kontekście propedeutycznego kształtowania postaw aktywnego obywatelstwa i budowania tożsamości wielorakich będzie mieć w szkolnej działalności niebagatelną rolę.

Twórca rozporządzenia zwrócił szczególną uwagę na *rozwijanie kompetencji, takich jak: kreatywność, innowacyjność i przedsiębiorczość; rozwijanie umiejętności krytycznego i logicznego myślenia, rozumowania, argumentowania i wnioskowania; [...] kształtowanie postawy otwartej wobec świata i innych ludzi, aktywności w życiu społecznym oraz odpowiedzialności za zbiorowość*¹⁷. Dla uczniów poziomu edukacji podstawowej przewiduje się *rozwiązywanie problemów, również z wykorzystaniem technik mediacyjnych; pracę w zespole i społeczną aktywność; aktywny udział w życiu kulturalnym szkoły, środowiska lokalnego oraz kraju*¹⁸.

AKTYWNE OBYWATELSTWO JAKO WYZWANIE EDUKACYJNE

Myśląc o definicji aktywnego obywatelstwa, nie sposób nie mieć na uwadze kontekstu obywatelstwa Unii Europejskiej, w której zapewne przyjdzie funkcjonować dorosłym Polakom (dziś jeszcze uczniom szkół podstawowych). Sceptycy co prawda przewidują rychły upadek unijnych struktur, jednakże niezależnie od kierunku rozwoju Unii Europejskiej nie zatrzyma się już procesu europeizacji czy globalizacji, dywersyfikacji społecznej, wielo- i międzykulturowego funkcjonowania społecznego i życia zawodowego. Zatem przygotowanie ucznia do aktywnej partycypacji w tak zmiennej i złożonej rzeczywistości pozostawać winno w grupie zasadniczych i fundamentalnych celów edukacyjnych, także na poziomie edukacji wczesnoszkolnej.

Rozważając znaczenie pojęcia obywatelstwa, można się posłużyć definicją zawartą w dokumentach UE, które mówią, że obywatelstwo opiera się na relacjach między obywatelem a państwem – w kontekście obywatelstwa krajowego, jak i w relacji między obywatelem a Unią Europejską – w kontekście obywatelstwa unijnego. Relacja ta obejmuje wzajemne prawa i obowiązki, udział w życiu politycznym oraz przestrzeganie przyjętych norm i wartości.

Dokumenty UE podkreślają, że te dwa typy obywatelstwa nie wykluczają się, a raczej stanowią uzupełnienie i wzbogacenie wzajemnych relacji, dając obywatelowi szerokie spektrum aktywności oraz ochrony jego praw. Akcentują, że wywiązywanie się z obowiązków obywatelskich i udział w procesach demokratycznych, tak jak polityka edukacyjna¹⁹,

¹⁶ Takie wnioski wynikają z wieloletniej praktyki własnej, bezpośrednich obserwacji lekcji prowadzonych przez autorkę oraz z rozmów i wywiadów z nauczycielami klas I-III.

¹⁷ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r...*, s. 11.

¹⁸ *Tamże*, s. 12.

¹⁹ *Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską podpisany w Lizbonie 13 grudnia 2007 r.*, Dz.U. UE z 17 XII 2007, C306, t. 50, powiadomienie

pozostają niemal wyłącznie sprawą krajową²⁰ i ma do nich zastosowanie zasada subsydiarności²¹.

Obywatelstwo europejskie definiowane jest na podstawie obywatelstwa krajowego, co podkreśla art. 9 *Traktatu o Unii Europejskiej* i art. 20 *Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*, wskazując, że obywatelem Unii jest każda osoba mająca obywatelstwo jednego z państw członkowskich. Obywatelstwo unijne ma charakter uzupełniający w stosunku do obywatelstwa krajowego, lecz go nie zastępuje²².

Najczęściej aktywności obywatelskie kojarzą się z prawami wyborczymi (czynnym i biernym), możliwością wpływania na działania polityczne, ochroną danych osobowych, przestrzeganiem praw podstawowych²³. W aspekcie polskiego obywatelstwa są one w wielu dokumentach dokładnie omówione²⁴. W odniesieniu do obywatelstwa unijnego polskie opracowania podkreślają głównie aspekt prawny, dyplomatyczny i ekonomiczny (np. możliwość wykorzystywania europejskich funduszy)²⁵, marginalizując wagę wspólnoty wartości. Nieczęsto owe wartości wskazuje się jako podstawę budowania europejskiego społeczeństwa i jego dobrobytu, kształtowania europejskiej tożsamości oraz kreowania aktywnych działań obywatelskich.

Artykuł 1a oraz art. 2 traktatu lizbońskiego jako wartości nadrzędne wskazują: poszanowanie godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości, państwa prawnego, praw człowieka, również osób należących do mniejszości (bez względu na rasę, wiek, płeć, religię orientację seksualną *etc.*). Mówią one o niedyskryminacji, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz równości kobiet i mężczyzn, budowaniu przestrzeni wolności, pokoju i bezpieczeństwa, dążeniu do dobrobytu narodów, swobodzie przepływu osób, towarów i usług oraz wspólnym przeciwdziałaniu przestępczości (także tej cybernetycznej i terrorystycznej), zwalczaniu wyłączenia społecznego, dyskryminacji

---

nr 2007/C 306/01, Część B, Tytuł 1, art. 2e, [online] [²⁰ Komisja Europejska, *Obywatelstwo europejskie*, \[online\] \[²¹ *Zasada subsydiarności*, \\[online\\] \\[²² *Traktat TFUE*, Dz.U. UE z 26 X 2012, C 312/47, s. 56, \\\[online\\\] \\\[²³ *Prawa obywatelskie*, \\\\[online\\\\] \\\\[²⁴ *Prawa i obowiązki obywatelskie*, Zintegrowana Platforma Edukacyjna, Platforma Edukacyjna Ministerstwa Edukacji i Nauki, \\\\\[online\\\\\] \\\\\[²⁵ *Prawa i obowiązki obywatela europejskiego*, \\\\\\[online\\\\\\]\\\\\]\\\\\(https://zpe.gov.pl/a/prawa-i-obowiazki-obywatelskie/DjWH4NWa1, 1 I 2022.</p></div><div data-bbox=\\\\\)\\\\]\\\\(https://e-justice.europa.eu/512/PL/your_rights?pk_source=google_ads&pk_medium=advert&pk_campaign=e-justice&pk_content=pl, 1 I 2022.</p></div><div data-bbox=\\\\)\\\]\\\(https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewih0IXu3PD0AhXth4sKHeuOCgQQFnoEACaCQAQ&url=https%3A%2F%2Feur-lex.europa.eu%2Flegal-content%2FPL%2FTXT%2FPDF%2F%3Furi%3DCELEX%3A12012E%2FTXT&usq=AOvVaw0-OhIOJLnXRgl-Pi6EKx0i, 20 XII 2021.</p></div><div data-bbox=\\\)\\]\\(https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/7/zasada-pomocznosci, 1 I 2022.</p></div><div data-bbox=\\)\]\(https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/145/obywatele-unii-europejskiej-i-ich-prawa, 20 XII 2021.</p></div><div data-bbox=\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=OJ:C:2007:306:TOC, 20 XII 2021.</p></div><div data-bbox=)

i niesprawiedliwości oraz promowaniu solidarności międzypokoleniowej, jak również ochronie praw dziecka. Te hasła stanowią podstawowe cele, do jakich zdąża UE oraz jej państwa członkowskie w wyniku podejmowania wspólnych decyzji i działań²⁶.

Treści edukacyjne związane z zagadnieniami obywatelstwa w polskich szkołach realizowane są podczas zajęć w ramach edukacji obywatelskiej (w klasach starszych). Na poziomie nauki wczesnoszkolnej wprowadza się zajęcia zintegrowane, które w pewnym zakresie poruszają wskazane powyżej zagadnienia.

Należy podkreślić, że na etapie edukacji wczesnoszkolnej nie chodzi o specjalne lekcje tematyczne, ale raczej o tworzenie poznawczo-emocjonalnego obszaru poszerzania wiedzy i budowania spójnej szkolnej społeczności (stanowiącej mikrokosmos dorosłego życia społecznego). Jeżeli obok konkretnej informacji uczeń uzyska także możliwość doświadczenia w działaniu, kształtowania swojego zdania na dany temat i postawy wobec różnych zagadnień oraz możliwości ich afirmowania, tym samym zdobędzie możliwość praktykowania zachowań obywatelskich, na skalę dostępną mu rozwojowo²⁷.

Jednakże żaden z nauczycieli pytanym o formę edukacji obywatelskiej w klasach młodszych szkoły podstawowej nie wskazał konkretnych działań praktycznych. To, co najczęściej pojawiało się podczas zajęć o zbliżonej tematyce (głównie w klasie III), były to tematyczne prezentacje/ plakaty uczniowskie lub wypełnianie ćwiczeń, krzyżówek na podstawie tekstów z podręcznika lub ze źródeł dodatkowych, deklamowanie wierszyków lub śpiewanie piosenek, udział w grach zespołowych na lekcjach wychowania fizycznego *etc.* Aktywność, inicjatywność, kreatywność i włączenie społeczne są kluczowymi elementami internalizacji nabywanej wiedzy, poglądów i postaw.

Większość zapisów rozporządzenia wskazującego zakres celów i treści edukacyjnych dla szkoły podstawowej jest nakierowana głównie na sprawy polskie z pominięciem przynależności Polski do UE. *W realizowanym procesie dydaktyczno-wychowawczym szkoła podejmuje działania związane z miejscami ważnymi dla pamięci narodowej, formami upamiętniania postaci i wydarzeń z przeszłości, najważniejszymi świętami narodowymi i symbolami państwowymi*²⁸.

W codziennym dyskursie polscy opiniootwórcy (media, nauczyciele, politycy) nadal niestety posługują się separacyjną nomenklaturą, oddzielając to, co polskie, od tego, co europejskie, pomijając niejako fakt, że Polska w 2004 roku stała się integralną częścią UE i większość spraw polskich winna być analizowana i postrzegana w kontekście unijnym, bez opozycji „Polska *versus* Unia”, a raczej w zestawieniu „Polska i inne kraje UE”. Podobny podział pojęć znajdujemy w szkolnych programach, także tych wczesnoszkolnych.

Na poziomie edukacji wczesnoszkolnej główny nacisk kładziony jest na harmonijny rozwój fizyczny i umysłowy ucznia, natomiast rozporządzenie w niewielkim zakresie wskazuje treści edukacyjne związane z przygotowaniem tegoż ucznia do pełnienia przyszłych, świadomych ról obywatela Polski i Europy. Zaleca się organizowanie zajęć

²⁶ *Traktat z Lizbony...*

²⁷ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2004, s. 464-465.

²⁸ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r...*, s. 15.

umożliwiających poznanie wartości i norm społecznych, których źródłem jest rodzina, społeczność szkolna, społeczność lokalna i regionalna, naród, oraz rozwijanie zachowań wynikających z tych wartości, a możliwych do zrozumienia przez dziecko na danym etapie rozwoju, [...] wspierających poznawanie kultury narodowej, odbiór sztuki i potrzebę jej współtworzenia w zakresie adekwatnym do etapu rozwojowego dziecka, uwzględniających możliwości percepcji i rozumienia tych zagadnień na danym etapie rozwoju dziecka²⁹. Ustawodawca podjął próbę włączenia instytucji okołoszkolnych oraz rodziców w nakreślony proces wychowawczy poprzez współdziałanie z rodzicami, różnymi środowiskami, organizacjami i instytucjami, uznanymi przez rodziców za źródło istotnych wartości, na rzecz tworzenia warunków umożliwiających rozwój tożsamości dziecka; [...] systematyczne uzupełnianie, za zgodą rodziców, realizowanych treści wychowawczych o nowe zagadnienia, wynikające z pojawienia się w otoczeniu dziecka zmian i zjawisk istotnych dla jego bezpieczeństwa i harmonijnego rozwoju³⁰. Rozporządzenie podkreśla, że w wyniku edukacji uczeń osiąga świadomość wartości uznanych przez środowisko domowe, szkolne, lokalne i narodowe; potrzebę aktywności społecznej opartej o te wartości; umiejętność nazywania poznanych wartości, oceny postępowania innych ludzi, odwoływania się w ocenie do przyjętych zasad i wartości; potrzebę i umiejętność identyfikowania się z grupami społecznymi, które dziecko reprezentuje [...]³¹.

W dużych miastach lub miejscowościach, gdzie lokalne społeczności charakteryzują się wysoką samoświadomością oraz otwartością na zróżnicowanie (tak dzieje się często w miejscowościach przygranicznych³²), takie założenie mogłoby być użyteczne. Jednakże w obliczu patologii obecnych w polskich rodzinach (alkoholizm³³, bieda³⁴, uzależnienia³⁵, przemoc domowa³⁶ etc.), niskich kompetencji rodzinnych i społecznych rodziców³⁷ na obszarach/ w społecznościach monokulturowych, gdzie spotkanie „innego” jest niemożliwe, jak również wobec wpływowego w lokalnych środowiskach

²⁹ Tamże, s. 17.

³⁰ Tamże, s. 18.

³¹ Tamże, s. 32.

³² J. Nikitorowicz, *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Warszawa 2009.

³³ Średnie roczne spożycie napojów alkoholowych na 1 mieszkańca w litrach w przeliczeniu na 100% alkohol – statystyki, [online] <https://www.parpa.pl/index.php/badania-i-informacje-statystyczne/statystyki>, 15 I 2022.

³⁴ CBOS, *Komunikat z badań nr 123/2020. Ocena sytuacji finansowej gospodarstw domowych*, Warszawa 2020.

³⁵ A. Malczewski, M. Bevez, M. Dalmata, Ł. Jędruszek, M. Kidawa, *Raport o stanie narkomanii w Polsce 2020*, Warszawa 2020.

³⁶ A. Krzyżanowska, *Przemoc domowa – jakie są statystyki*, „Rzeczpospolita” 2020, 19 VIII, [online] <https://www.rp.pl/prawo-karne/art568481-przemoc-domowa-jakie-sa-statystyki>, 14 I 2022.

³⁷ K. Sigda, R. Matusiak, *Dysfunkcjonalność współczesnej rodziny skutkiem różnego rodzaju uzależnień*, „Społeczeństwo i Rodzina” 2016, nr 46(1), s. 143-154, [online] <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewiss9XQ9rb1AhWutYsKHQ9uB-cQFnoECA8QAQ&url=https%3A%2F%2Fdepot.ceon.pl%2Fbitstream%2Fhandle%2F123456789%2F15155%2Fdysfunkcjonalno%2520%2520%2520wsp%25C3%25B3%2520czesnej%2520rodziny.pdf%3Fsequence%3D1&usq=AOvVaw0mDWfRjKQbvgLWZPsd5Sr->, 14 I 2022.

Kościoła katolickiego, niechętnego promowaniu europejskich wartości (np.: nieuznanie równości osób heteronienormatywnych), a promującego zaściankowość tradycji rodzinnych (np.: patriariat, podległość kobiet wobec mężczyzn, promowanie „cnót niewieścich”³⁸ propagowanych przez ministra Przemysława Czarnka, *etc.*), odwoływanie się w procesie edukacyjnym do reprezentowanych przez te środowiska wartości nie zawsze będzie szło w parze ze społecznymi i cywilizacyjnymi oczekiwaniami XXI wieku.

Zatem nauczyciele, których zadaniem jest kształtowanie kompetencji uczniów, oczekują otrzymania nie tylko jasnych instrukcji w zakresie celów i treści kształcenia, lecz także szerokiej, zaktualizowanej wiedzy w zakresie edukacji obywatelskiej, europejskiej i społecznej, zaktualizowania i wzbogacenia programów kształcenia nauczycieli, tak by umieli dostosować swoją pracę do aktualnych wydarzeń, specyfiki uczniów i środowiska (często społecznie bardzo trudnego). Badani nauczyciele wskazali niedobór kompetencji w tym zakresie. Podkreślili (co potwierdzają obserwacje własne autorki) wysoki poziom kompetencji dydaktycznych w zakresie kształtowania kompetencji kluczowych (pisania, czytania, rozumienia tekstów, wspierania fizycznego i umysłowego rozwoju ucznia), jak również rozumienia potrzeb edukacyjnych uczniów w tym wieku rozwojowym. Równocześnie wskazywali brak gotowości i kompetencji do wdrażania do szkolnych zajęć treści społecznych, obywatelskich i europejskich, usprawiedliwiając to zbyt wczesnym wiekiem dziecka, które jeszcze nie jest zdolne zrozumieć, czym jest Unia Europejska i różnorodność kulturowa.

Jednakże ze względu na uwarunkowania i formy pracy z dzieckiem w wieku młodszoszkolnym w zakresie edukacji obywatelskiej oczywiste jest, nie chodzi przecież o wtłaczanie w głowy uczniów nadmiaru informacji o Unii czy jej złożonym społecznym kształcie. Tematy, które m.in. mogłyby lub powinny propedeutycznie pojawić się w szkolnej edukacji, to: budowanie uczniowskiego autowizerunku opartego na wielorakim podejściu, wykazywanie i akceptacja równości w różnorodności, wdrażanie uczniów do aktywnej partycypacji, najpierw na terenie swojej klasowej grupy społecznej, następnie szkoły, bliskiego lokalnego środowiska, a na kolejnych szczeblach edukacji – również partycypacji w kontekście regionalnym, krajowym i międzynarodowym. I chodzi tu zarówno o czynne, jak i bierne prawo wyborcze, uczestniczenie w podejmowaniu decyzji i budowaniu organów zarządzania (np. klasowy czy szkolny samorząd), wypełnianie ról społecznych implikujących odpowiedzialność nie tylko za siebie samego, lecz także za środowisko rówieśnicze, powierzone mienie, wizerunek swojej grupy społecznej, klasy czy szkoły, współpracę w grupach różnorodnych kulturowo lub etnicznie, poznawanie złożoności kulturowej własnej miejscowości, a tym samym wypracowanie rozumienia i akceptacji równouprawnienia dla różnorodności (lub argumentowanie jej braku), wdrażanie w codziennym życiu przyjętych norm i wartości. Zadaniem nauczyciela i szkoły jako instytucji edukacyjnej powinno być stwarzanie

³⁸ „Cnoty niewieście”. *Co to znaczy? „To zmierza ku zniewoleniu kobiet”*, Gazeta.PL.Dziecko, 14 VII 2021, [online] <https://www.msn.com/pl-pl/styl-zycia/moda-i-uroda/cnoty-niewie%C5%9Bcie-co-to-zna-czy-to-zmierza-ku-zniewoleniu-kobiet/ar-AAM9kat>, 14 I 2022.

sytuacji edukacyjnych, w których uczeń mógłby doświadczyć różnorodności, przeżyć ją i nauczyć się na nią reagować w oczekiwanym sposób³⁹.

Zgodnie z wytycznymi ministerstwa propedeutyczna edukacja obywatelska oraz europejska ograniczają się do ogólnie opisanych zajęć *umożliwiających zaspokojenie potrzeb poznawania kultur innych narodów, w tym krajów Unii Europejskiej, różnorodnych zjawisk przyrodniczych, sztuki, a także zabaw i zwyczajów dzieci innych narodowości*⁴⁰.

Nauczyciele pytani o wdrażanie proponowanej rozporządzeniem tematyki do szkolnej codzienności potwierdzili, że dzieje się to okazjonalnie, najczęściej podczas jednorazowych zajęć lub w formie szkolnej akademii (w maju – Dzień Europy, w czerwcu – Międzynarodowy Dzień Dziecka, grudniu – Boże Narodzenie, itp.). Oni sami najchętniej omawiają tematykę europejską na podstawie różnych sposobów świętowania Bożego Narodzenia w różnych krajach europejskich lub z okazji świętowania Dnia Dziecka. Wszyscy badani przyznali, że inne aspekty działań edukacji obywatelskiej są przez nich w dużej mierze pomijane, gdyż nie mają oni ani szczegółowych wytycznych, ani kompetencji w tym zakresie, ani też wskazówek w podręcznikach. Podobny brak odniesień (i poleceń dla uczniów) w podręcznikach wskazywali oni w kontekście edukacji regionalnej lub lokalnej. Co prawda takie dygresje i odwołania do uczniowskiej codzienności mogliby tworzyć samodzielnie, jednakże przywiązanie do wytycznych i zawartości dokumentów okazywało się bardziej znaczące niż autorska swoboda działania.

Rozporządzenie zawiera także wytyczne, które nauczyciele mogliby zastosować do kształtowania społecznych kompetencji uczniów, jednakże w wielu przypadkach pomijają je jako mało istotne lub traktują je zbyt dosłownie, nie widząc ich jako narzędzi do realizacji edukacji obywatelskiej i europejskiej, a jedynie jako zadania do wykonania. *Uczeń: identyfikuje się z grupą społeczną, do której należy: rodzina, klasa w szkole, drużyna sportowa, społeczność lokalna, naród; respektuje normy i reguły postępowania w tych grupach; [...] wyjaśnia, iż wszyscy ludzie posiadają prawa i obowiązki, wymienia własne prawa i obowiązki, przestrzega ich i stosuje je w codziennym życiu; [...] przyjmuje konsekwencje swojego uczestnictwa w grupie i własnego w niej postępowania w odniesieniu do przyjętych norm i zasad; [...] ocenia swoje postępowanie i innych osób, odnosząc się do poznanych wartości, takich jak: godność, honor, sprawiedliwość, obowiązkowość, odpowiedzialność, przyjaźń, życzliwość, umiar, powściągliwość, pomoc, zadośćuczynienie, przeproszenie, uznanie, uczciwość, wdzięczność oraz inne, respektowane przez środowisko szkolne; [...] stosuje pojęcia: porozumienie, umowa; uczestniczy w wyborach samorządu uczniowskiego w klasie, w szkole; wymienia przykłady powstałych w efekcie porozumień i umów grup społecznych, np. stowarzyszenia pomocy chorym i niepełnosprawnym dzieciom, organizacje ekologiczne, a także stowarzyszenia dużych grup społecznych, jak miasta i państwa czy Unia Europejska; [...] szanuje zwyczaje i tradycje różnych grup społecznych i narodów,*

³⁹ Z pomocą w realizacji tych celów przychodzi od lat program Erasmus+ (w przeszłości Socrates, Ucznie się przez całe życie *etc.*), skierowany również do najmłodszych uczniów i ich nauczycieli, a dający możliwość działania w międzynarodowym i wielokulturowym środowisku, zob. [online] <https://erasmusplus.org.pl/>, 15 I 2022.

⁴⁰ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r.*..., s. 18.

przedstawia i porównuje zwyczaje ludzi, np. dotyczące świąt w różnych regionach Polski, a także w różnych krajach [...]”⁴¹.

KSZTAŁTOWANIE TOŻSAMOŚCI LOKALNEJ, NARODOWEJ, EUROPEJSKIEJ PODCZAS EDUKACJI PATRIOTYCZNEJ

Oczywiście bezsprzecznie należy uznać, że tożsamość i obywatelstwo lokalne/regionalne i państwowe/narodowe (ze wszystkimi swoimi poziomami identyfikacji) są pierwotnym podłożem budowania identyfikacji europejskiej. Będą jej służyć kształtowane uprzednio kompetencje społeczne realizowane na poziomie lokalnym, jednakże otwierające ucznia na świat i jego różnorodność, umiejętność współpracy, komunikowania się, budujące pozytywny autowizerunek, gotowość do działania *etc.*

Jeśli zatem w kwestii kształtowania postaw obywatelskich, podążając za myślą Jana Galarowicza⁴², uznamy, że naród (jako pierwotny punkt odniesienia) jest wspólnotą osób związanych wzajemną troską o wspólne dobro, wspólną historią, przestrzenią społeczną, wspólnym terytorium (nawet jeśli funkcjonowałoby ono jedynie w sferze wspomnień lub marzeń/dążeń – co można dostrzec u narodów wędrujących lub żyjących w diasporze), wspólnym językiem, a przede wszystkim świadomością wspólnoty, implikującą uczucie i postawy patriotyzmu, wówczas myślenie o obywatelstwie można analogicznie rozszerzyć na poziom europejski. Wspólna przestrzeń wyznaczona granicami Unii, wspólny język (w tym przypadku język angielski), wspólna historia, wspólne korzenie kulturowe, wspólne odniesienia do prawa rzymskiego i greckiej demokracji, wspólna przestrzeń społeczna, wspólne polityki *etc.* stwarzają warunki do kształtowania świadomości jedności i wspólnoty, potrzeby dbania o wspólne dobro, uznawania wspólnych wartości mimo zróżnicowania kulturowego i wielości narodów, religii, tradycji we współczesnej, patchworkowej Unii Europejskiej.

Jan Galarowicz podkreśla, że nie zawsze przynależność narodowa wynika jedynie z faktu z urodzenia się na danym obszarze narodowym czy kulturowym, ale często buduje się ona poprzez współlistnienie we wspólnocie narodowej⁴³ – i co z tego wynika, świadomość narodowa może być zmienna i stopniowalna, może ona w wyniku życiowej aktywności wzrastać bądź zanikać. W kontekście obywatelstwa europejskiego zachodzą oba te warunki, zarówno dla osób urodzonych na terenie któregośkolwiek państwa UE, jak i osób, które osiedliły się na terenie UE w wyniku imigracji.

Pojęcie narodu wiąże się z pojęciem patriotyzmu. W encyklopedycznym znaczeniu patriotyzm rozumiany jest jako desygnat pojęcia „naród”, utożsamiany jest z dumą z przynależności do danego kraju, szacunkiem, miłością dla niego, przywiązaniem doń i lojalnością wobec narodu i ojczyzny, definiowany poprzez wspólne ideały, wartości

⁴¹ *Tamże*, s. 39.

⁴² J. Galarowicz, *Wprowadzenie do antropologii filozoficznej. Ujęcie fenomenologiczno-personalistyczne*, Kęty 2017, s. 305-323.

⁴³ *Tamże*, s. 309.

i normy, postawy i ich uzewnętrznianie oraz stawianie dobra ojczyzny ponad indywidualne korzyści⁴⁴. Patriotyzm definiowany bywa również jako poczucie więzi społecznej i kulturowej, świadomość strzeżenia niepodległości, ale także praca na rzecz ojczyzny; budowanie właściwych więzi interpersonalnych grup etnicznych w skali kraju, wspólnoty i kultury ogólnoludzkiej⁴⁵. Szeroki zakres rozumienia patriotyzmu podkreślał Jerzy Nikitorowicz, który wskazuje jego gradację od patriotyzmu lokalnego, parafialnego, regionalnego, poprzez narodowy, państwowy, aż do obywatelskiego i cywilizacyjnego⁴⁶. Może on przybierać formę patriotyzmu symbolicznego – opartego na emocjonalnym przywiązaniu do narodu, bądź patriotyzmu „ślepego” – który kształtuje się na bazie zaburzonej potrzeby bezpieczeństwa, bezkrytycznej lojalności wobec państwa, poparcia dla systemu politycznego, jak również ksenofobicznego odrzucenia wszelkich „innych”, którzy mogliby być źródłem zagrożenia⁴⁷.

Jeszcze kilka lat temu badania CBOS wykazały, że piętno umęczonego narodu i potrzeba walki z wrogiem wdrukowane są w pojęcie patriotyzmu i polską tożsamość. W roku 2018 ponad połowa badanych Polaków za przejaw patriotyzmu uznała gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę, mimo że Polska nie była stroną żadnego konfliktu zbrojnego⁴⁸. W dokumentach programowych obecnie rządzącej partii, która wyznacza kierunki polityki edukacyjnej w Polsce, naród rozumiany jest jako *wspólnota kultury, języka, doświadczenia historycznego, tradycji politycznej, wartości cywilizacyjnych, jako wspólnota losu*⁴⁹. Kształtowanie postaw patriotycznych w ostatnich latach bazuje na podkreślaniu ważności walki z wrogiem. Budowanie poczucia zagrożenia, postaw ksenofobicznych nie sprzyja otwarciu na Europę i jej różnorodność; podobnie jak martyrologia Polaków oraz podkreślanie różnic między Polską a innymi krajami w miejsce elementów wspólnych (w zakresie kultury czy historii). Współczesny polski dyskurs polityczny i medialny posługują się pojęciami ojczyzny i patriotyzmu, zawężając ich znaczenie do XIX-wiecznego rozumienia narodu i katolickiej perspektywy polskości, niemal o nacjonalistycznym rodowodzie⁵⁰, co w dużej mierze jest zgodne z polityką partii rządzącej, ale nie w pełni spójne z unijną polityką budowania europejskiej wspólnoty państw. I choć współczesne rozumienie patriotyzmu nie jest łatwe i jednoznaczne, to jak słusznie stwierdza Jan Galarowicz, posiłkując się analizami i definicjami Józefa Marii Bocheńskiego i Władysława Stróżewskiego, między patriotyzmem,

⁴⁴ *Patriotyzm*, Encyklopedia PWN, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/patriotyzm;3955049.html>, 10 XII 2022.

⁴⁵ J. Gajda, *Racjonalny patriotyzm jako antidotum skrajnego nacjonalizmu*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, red. J. Nikitorowicz, Kraków 2013, s. 50-53.

⁴⁶ J. Nikitorowicz, *Dylematy patriotyzmu, nacjonalizmu i ustawicznie kształtującej się tożsamości. Wprowadzenie do książki*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm...*, s. 16.

⁴⁷ M. Czerniawska, *Patriotyzm – jak znaleźć mu miejsce w mentalności społeczeństwa?*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm...*, s. 76-86.

⁴⁸ CBOS, *Komunikat z badań nr 105/218. Patriotyzm Polaków*, Warszawa 2018.

⁴⁹ *Program PIS 2019*, s. 12, [online] <http://pis.org.pl/dokumenty>, 20 XII 2021.

⁵⁰ P. Śpiewak, *Elektorat PIS w dwa lata po wyborczej klęsce*, [w:] *Prawo i Sprawiedliwość*, red. M. Migalski, Toruń 2010, s. 10.

nacjonalizmem, szowinizmem, kosmopolityzmem oraz „pedagogiką wstydu” istnieje bardzo cienka granica, której przekraczać nie należy⁵¹.

Na etapie edukacji wczesnoszkolnej nie jest to widoczne, gdyż edukacja historyczna opiera się głównie na poznawaniu legend i lokalnych zabytków. Nie promuje się tematów wojennych (poza upamiętnieniem rocznicy wybuchu II wojny światowej) ani poszukiwania wrogów. Jednakże te zagadnienia niejednokrotnie są obecne poza edukacją, w społecznym dyskursie, w mediach, przy rodzinnym stole. Szkoła, która nie promuje równości w różnorodności, otwartości i zrozumienia dla „innych” lub kulturowo czy religijnie „obcych”, nie dopuszcza postrzegania „inności” jako „normalności”, nie łamie narodowych kulturowo-historycznych stereotypów, daje ciche przyzwolenie na dominację ksenofobicznych podejść. Uniemożliwia uczniowi ich weryfikację na podstawie zdobytej wiedzy i wielo-między-kulturowych obywatelskich kompetencji.

Rozporządzenie podkreśla, że *na plan pierwszy na każdym etapie edukacyjnym w szkole podstawowej powinno wysuwać się kształtowanie i rozwijanie postawy patriotycznej, przy jednoczesnym poszanowaniu dla dorobku innych narodów*⁵². Zadanie to zaleca się realizować tak, by wykształcić w uczniach *umiejętność odczuwania więzi uczuciowej i potrzebę jej budowania, w tym więzi z rodziną, społecznością szkoły i wspólnotą narodową*⁵³; [...] *umiejętność rozumienia legend, faktów historycznych, tradycji, elementów kultury materialnej i duchowej oraz pojęć i symboli z nimi związanych, takich jak: rodzina, dom, naród, ojczyzna, kraj*⁵⁴ [...]. Za potrzebne uznaje się także śpiewanie piosenek i pieśni charakterystycznych dla tradycji i zwyczajów polskich, poznanie utworów patriotycznych i historycznych⁵⁵. Hasłami dominującymi są: rodzina, dom, naród, ojczyzna, kraj oraz wspólnota religijna (w domyśle – religia katolicka, jako że jest ona aktywnie obecna w szkolnym życiu np. poprzez lekcje religii, modlitwy, symbole obecne w szkolnej przestrzeni, szkolne świętowanie religijnych uroczystości i uczestniczenie w kościelnych obrzędach). Niemal zupełnie brak jest odniesień do pluralizmu religijnego i społeczno-kulturowego (nie tylko Europy, lecz również najbliższego środowiska ucznia), jego akceptowania i uznania (zarówno w wymiarze lokalnym, jak i globalnym; współczesnym, jak i historycznym). Tematy europejskie pojawiają się w szkolnym nauczaniu w sposób izolowany i jednostkowy.

Kolejnym ważnym zagadnieniem, którego obecność w szkolnych programach poddać należy analizie, jest budowanie tożsamości ucznia, związane nierozłącznie z uprzednio omawianymi pojęciami ojczyzny, patriotyzmu, obywatelstwa krajowego i europejskiego. Niezależnie od różnorodnych analiz pojęć, którym poświęcony jest niniejszy artykuł, można przyjąć eklektyczne podejście do procesu konstruowania i rozumienia tożsamości.

⁵¹ J. Galarowicz, *Wprowadzenie do antropologii...*, s. 314-315.

⁵² *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r...*, s. 103.

⁵³ *Tamże*, s. 32.

⁵⁴ *Tamże*, s. 33.

⁵⁵ *Tamże*, s. 45.

Podążając za definicją Zbigniewa Bokszańskiego, można tożsamość rozumieć jako zestaw zbiorowych lub indywidualnych przekonań i wyobrażeń jednostki o niej samej oraz jej miejscu w społecznym konstruowaniu świata zewnętrznego⁵⁶. Jednostka, w swojej rzeczywistości osadzona w wielorakich rolach społecznych, z jednej strony podlega biernie mechanizmom budowania swojej tożsamości (np. wynikających z miejsca urodzenia, przynależności do określonej grupy społecznej, przekazywanych i przyswajanych wzorców kulturowych/religijnych, wpływu autorytetów), z drugiej zaś strony utożsamia się z nimi (bądź się im przeciwstawia), nieustannie budując autowizerunek, zależnie od potrzeb i kontekstów sytuacji, w której to autodefiniowanie następuje. Wielowątkowe widzenie siebie (np. jako dziecka, ucznia, kolegi, elementu rodzinnej biografii, uczestnika jakiejś grupy społecznej, obywatela mniejszej lub większej społeczności, obywatela danego państwa, osoby zdrowej lub chorej, osoby o określonej płci *etc.*) implikuje złożone postrzeganie własnej osoby i budowanie tożsamości wielorakich, podlegających nieustannym przemianom⁵⁷. Dokonywanie wyborów tożsamości i jej aspektów powoduje nie tylko lokowanie siebie w społecznym środowisku, lecz także przyczynia się do aktywnego kształtowania tegoż środowiska⁵⁸. Aktywność i interakcyjność są szczególnie ważne w przypadku budowania tożsamości ucznia na styku z różnorodnością, na pograniczach kultur, w sytuacji codziennego doświadczania wielokulturowości, kształtowania „człowieka pogranicza”, wolnego od ksenofobii i megalomanii, znającego własną kulturę i gotowego do poznawania i uznawania innych kultur, bez potrzeby rezygnacji z własnej indywidualności⁵⁹.

Podobne wyzwania edukacyjne rodzą się w przypadku uczniów z doświadczeniem migracji lub długotrwałej mobilności⁶⁰, którzy mogą przeżywać dysonans emocjonalny w związku z pojęciami ojczyzny, patriotyzmu, obywatelskich powinności; w ich rzeczywistości i świadomości istnieje kilka ojczyzn, kilka rodzinnych domów i kilka miejsc, gdzie dorastali; dzieci powracające z migracji, których rodzice zdecydowali się na powrót do ojczyzny, szkołę za granicą, nowych przyjaciół i miejsce pobytu wspominają jako „dom rodzinny”⁶¹. Stąd m.in. wzrastająca potrzeba włączania do szkolnych programów elementów edukacji międzykulturowej, wielokulturowej czy europejskiej, dzięki którym słowo „patriotyzm” znajdzie szersze i bardziej inkluzyjne znaczenie.

To co łączy podejścia badaczy do zagadnienia tożsamości człowieka, to uznanie związku tegoż człowieka z innymi ludźmi lub grupami społecznymi, budowania przez niego wizerunku w odniesieniu do nich, uznanie cech wspólnych wskazujących przynależność do grup odniesienia, jak również dostrzeżenie indywidualnej niepowtarzalności

⁵⁶ Z. Bokszański, [w:] *Encyklopedia socjologii*, vol. 4: S-Ż, red. K.W. Frieske, H. Kubiak, G. Lissowski, J. Mucha, J. Szacki, M. Ziółkowski, Warszawa 2002, s. 252-255.

⁵⁷ Z. Bauman, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa 1994.

⁵⁸ L. Witkowski, *Edukacja wobec sporów o (po)nowoczesność*, Warszawa 1997.

⁵⁹ J. Nikitorowicz, *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995.

⁶⁰ E. Mach, *Okno na świat i drzwi do Polski. Program nauczania zintegrowanego dla klas I-III szkoły podstawowej przeznaczony dla dzieci polskich uczących się za granicą*, Kraków 2003.

⁶¹ *Zaraz wracam... albo i nie. Skala powrotów, motywacje i strategie życiowe reemigrantów z województwa śląskiego*, red. J. Szymańska, C. Ulański, D. Bieńkowska, Kraków 2012.

i wyjątkowości. W kontekście budowania aktywnego obywatelstwa oraz przygotowania ucznia do funkcjonowania w złożonym społeczeństwie europejskim ważny aspekt rozumienia i kształtowania tożsamości możemy odnaleźć w podejściu Dariusza Niedźwiedzkiego, który za istotną uznał interaktywną relację między jednostką a innymi ludźmi, umiejętność dostrzegania tej relacji, jej wartościowania, reagowania na społeczną rzeczywistość, a poprzez działanie na rzecz owej społeczności – określanie w niej swojego miejsca⁶².

Umiejscowienie tożsamości człowieka w kontekście kulturowo-społecznym kieruje proces edukacyjny i wychowawczy ku porządkowaniu relacji między człowiekiem a społecznością/społeczeństwem, poznaniu i rozumieniu elementów dziedzictwa kulturowego grupy odniesienia. Pozwala zobaczyć siebie na tle „innych” oraz wyznaczyć granice między tym, co swoje lub obce, bliskie lub dalekie, akceptowalne lub nieakceptowalne. Potwierdził to Leon Dyczewski, podążając za definicją tożsamości skonstruowaną przez Henry’ego Tajfela. Wyróżnił zasadnicze aspekty tożsamości mające ścisły związek z procesem edukacji: aspekt poznawczy, czyli wiedzę na temat grup odniesienia/przynależności, aspekt emocjonalny wiążący się z akceptacją tej przynależności oraz aspekt emocjonalny, czyli afirmację uczuć z tym związanych⁶³.

W zakresie kształtowania tożsamości ucznia rozporządzenie przewiduje, że celem kształcenia ogólnego w szkole podstawowej jest *wzmacnianie poczucia tożsamości indywidualnej, kulturowej, narodowej, regionalnej i etnicznej*⁶⁴, natomiast *zadaniem szkoły jest wzmacnianie poczucia tożsamości narodowej, przywiązania do historii i tradycji narodowych, przygotowanie i zachęcanie do podejmowania działań na rzecz środowiska szkolnego i lokalnego, w tym do angażowania się w wolontariat*⁶⁵. W cytowanym rozporządzeniu budowanie tożsamości ucznia następuje w odwołaniach do tradycji i folkloru, historii narodu, a szczególnie jego martyrologii. Brak natomiast perspektywy europejskiej, w której tożsamość narodowa, religijna czy etniczna byłaby jednym z komponentów szerszego ujęcia.

Szkolna edukacja, co podkreśla Urszula Lewartowicz⁶⁶, odgrywa niebagatelną rolę w budowaniu tożsamości ucznia przez kształtowanie u niego postrzegania własnego miejsca w najbliższym środowisku i w szerokim świecie w wyniku edukacji patriotycznej, regionalnej i obywatelskiej. Autorka wykazała, że polska młodzież ma bardzo rozwinięte poczucie patriotyzmu, jednakże w rozumieniu tradycyjnym i konserwatywnym. Pojęcie ojczyzny jest związane z miejscem urodzenia, a patriotyzm kojarzy się głównie z dumą narodową, sukcesami polskich sportowców oraz wciąż jeszcze z gotowością do walki za ojczyznę i obroną jej granic⁶⁷. Pocięszający jest fakt, że z biegiem lat

⁶² D. Niedźwiedzki, *Władza – tożsamość – zmiana społeczna*, Kraków 2003.

⁶³ L. Dyczewski, *Tożsamość i patriotyzm*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm...*

⁶⁴ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r...*, s. 11.

⁶⁵ *Tamże*, s. 18.

⁶⁶ U. Lewartowicz, *Młodzież i patriotyzm. Wyzwania dla edukacji*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm...*

⁶⁷ Najważniejsze cechy postawy patriotycznej to: wpajanie dzieciom miłości i szacunku do ojczyzny – 94%, pielęgnowanie polskich tradycji – 93%, znajomość historii własnego kraju – 93%, okazywanie

obok romantyczno-martyrologicznego rozumienia patriotyzmu, jak zauważa autorka, pojawia się również dostrzeżenie wagi realizowania powinności obywatelskich i rzetelnej pracy dla dobra ojczyzny.

Mówiąc o kształtowaniu tożsamości ucznia, nie możemy zapomnieć o złożoności tego pojęcia, zatem odwoływanie się jedynie do aspektu narodowego lub jego dominacja w zabiegach edukacyjnych ograniczają możliwości działania szkoły w procesie przygotowania ucznia do funkcjonowania w szeroko pojętym pluralistycznym społeczeństwie, zarówno jako dziecka (w lokalnej społeczności), jak i w przyszłości jako osoby dorosłej (w europejskim lub globalnym społeczeństwie). Mówiąc o tożsamości europejskiej, należy pamiętać, że jest ona związana z widzeniem, rozumieniem i akceptacją siebie w mozaice kulturowej różnorodności Europy i ze świadomością jej odpowiedzialnego współtworzenia.

Analizowane rozporządzenie ministerstwa edukacji nie zawiera wielu odniesień do kształtowania lokalnej, regionalnej lub europejskiej tożsamości ucznia na etapie edukacji wczesnoszkolnej. Pluralizm kulturowo-społeczny Polski lub lokalnego środowiska nie jest tu szczególną wartością i dokument nie zachęca do jego poszukiwania i promowania, mimo licznych odwołań do folkloru i tradycji. Nauczyciele podkreślają także ogólny i narodowy charakter podręczników, w których nie ma miejsca na lokalne analizy i odniesienia. Dostrzegają oni również u siebie niewystarczające umiejętności w zakresie budowania wieloaspektowej tożsamości uczniów. Najłatwiej przychodzi im kształtowanie tożsamości narodowej, w oparciu o narodowe symbole, hymn i geograficzne granice Polski, miejsca pamięci, wspólne dla całego kraju elementy historii (np. wybuch wojny, uchwalenie *Konstytucji 3 maja*, święta religijne), sylwetki wielkich Polaków – najczęściej pisarzy, poetów i malarzy. Specyfika regionalna lub „małej ojczyzny” jest zanedbywana, czasami widoczna jedynie w folklorze. Regionalne legendy omawiane w klasach I-III odgrywają rolę legend narodowych (np. legenda o białym orle, o smoku wawelskim, o Warszawie i Sawie *etc.*). Elementy europejskie jawią się raczej jako ciekawostki (flaga i hymn UE, nazwy stolic unijnych państw) niż stały element kształtowania uczniowskiej identyfikacji. Rozporządzenie nie pomaga nauczycielom w przekazie, że „Unia to także my”, w poszukiwaniach wspólnych elementów kulturowych czy historycznych (innych niż wspólne wojny). Nauczyciele mimo że nie akceptują nietolerancji i ksenofobii, przyznają, że trudno im kształtować tożsamość europejską uczniów bez opozycji z tożsamością narodową i nie wiedzą, w jaki sposób przekazać dzieciom, że ojczyzna to nie tylko dziedzictwo rodziców, lecz także kwestia wyboru (np. w przypadku mobilności albo migracji) lub sięgnięcia do odległych generacji i odkrycia/zaakceptowania własnych wielokulturowych lub wielonarodowych korzeni.

---

szacunku symbolom narodowym – 92%, poszanowanie i przestrzeganie prawa – 91%, udział w wyborach – 90%, gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę – 88%, gotowość odbycia służby wojskowej – 84%, podejmowanie działań na rzecz swojej społeczności lokalnej – 82%, kibicowanie polskim sportowcom – 81%, rzetelne wypełnianie obowiązków zawodowych – 78%, płacenie podatków – 78%, por. CBOS, *Komunikat z badań nr 151/2016. Między patriotyzmem a nacjonalizmem*, Warszawa 2016, s. 10.

W tym miejscu należy również podkreślić, że rynek edukacyjny jest usiany kursami, szkoleniami, literaturą tematu⁶⁸, dostępną zarówno stacjonarnie, jak i on-line⁶⁹, jednakże część nauczycieli nie jest gotowa z tej oferty skorzystać. Ich wymówką jest niewiedza i nieświadomość istnienia tychże form doskonalenia, brak czasu, nieadekwatność oferowanych treści do wieku rozwojowego ich uczniów. Gotowość nauczycieli do wprowadzania innowacji w nauczaniu w zakresie przygotowania uczniów do funkcjonowania w społeczeństwie XXI wieku to obszar na nowe badania – i pozostawię ten wątek bez rozwinięcia.

KONKLUZJE

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że cytowane i analizowane rozporządzenie, jako dokument państwowy, jest zgodne z literą prawa i nie łamie żadnych konwencji ani międzynarodowych umów, jednakże poprzez marginalizowanie niektórych treści kreuje nierówności edukacyjne, które w konsekwencji nie dają polskim uczniom równych szans na sprawne funkcjonowanie w złożonym europejskim społeczeństwie. Nadmierny polonocentryzm i pomijanie treści europejskich nie przygotowują ucznia ani do bycia dobrym Polakiem, ani do bycia dobrym Europejczykiem. W niesprzyjającym i ksenofobicznym środowisku lokalnym lub rodzinnym mogą się intensyfikować (także w sposób niezamierzony) postawy ksenofobiczne i nietolerancyjne dla wszelakich „inności” i różnorodności”. Edukacja obywatelska i europejska nosi znamiona nauczania encyklopedycznego okazjonalnego. I choćby była wzbogacona nowoczesnymi środkami dydaktycznymi, to nie aktywizuje edukacji przez przeżywanie i partycypację, czyniąc tym samym treści edukacji obywatelskiej obcymi i dalekimi od rzeczywistości. Specyfika nauczania początkowego, choć pełna ograniczeń związanych z wiekiem i niepełną jeszcze dojrzałością uczniów, daje nieograniczone możliwości wdrażania treści edukacji obywatelskiej, europejskiej, patriotycznej, między- i wielokulturowej w formie edukacyjnej zabawy, aktywności – także fizycznej, emocjonalnego przeżywania w procesie uczestniczenia w konkretnych działaniach, aktywnego zmieniania najbliższego środowiska (także społecznego), kreowania nowej rzeczywistości. Edukacja wczesnoszkolna to czas, gdy uczeń pod okiem nauczyciela ma możliwość przeciwyczyć dorosłe zachowania, podejmować decyzje, zasymulować ich konsekwencje. Nauczyciel z kolei ma ogromną szansę na wykreowanie mikrokosmosu w swojej klasie i pozwolenie uczniowi na doświadczanie zarówno jego bogactwa, jak i trudności i ograniczeń z nim związanych. Omawiane rozporządzenie nie ułatwia tego zadania, ale także nie zamyka drogi do kreatywnego nauczania. Większość z oczekiwanych haseł jest w tym rozporządzeniu obecna, nawet jeśli są to hasła szcątkowe i ukryte „między wierszami”. Jedynie od świadomości, kompetencji i kreatywności nauczycieli

⁶⁸ Komisja Europejska, *Co to znaczy być aktywnym obywatelem i jak się nim stać?*, [online] <https://epale.ec.europa.eu/pl/blog/co-znaczy-byc-aktywnym-obywatelem-i-jak-sie-nim-stac>, 15 I 2022.

⁶⁹ KOSS. *Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej. VI. Aktywność obywatelska*, Centrum Edukacji Obywatelskiej, [online] <https://koss.ceo.org.pl/koss-online/vi>, 15 I 2022.

oraz od ich gotowości do wyjścia poza edukacyjną strefę komfortu zależy, czy wykorzystają oni szansę na przygotowanie swoich uczniów do roli aktywnego obywatela Polski i w szerszym kontekście także obywatela Europy XXI wieku.

BIBLIOGRAFIA

- Bauman Z., *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa 1994.
- Bokszański Z., [w:] *Encyklopedia socjologii*, vol. 4: S-Ż, red. K.W. Frieske, H. Kubiak, G. Lissowski, J. Mucha, J. Szacki, M. Ziółkowski, Warszawa 2002.
- CBOS, *Komunikat z badań nr 105/2018. Patriotyzm Polaków*, Warszawa 2018.
- CBOS, *Komunikat z badań nr 123/2020. Ocena sytuacji finansowej gospodarstw domowych*, Warszawa 2020.
- CBOS, *Komunikat z badań nr 151/2016. Między patriotyzmem a nacjonalizmem*, Warszawa 2016.
- „Cnoty niewieście”. *Co to znaczy? „To zmierza ku zniewoleniu kobiet”*, Gazeta.PL.Dziecko, 14 VII 2021, [online] <https://www.msn.com/pl-pl/styl-zycia/moda-i-uroda/cnoty-niewie%C5%9Bcie-co-to-znaczy-to-zmierza-ku-zniewoleniu-kobiet/ar-AAM9kat>.
- Czerniawska M., *Patriotyzm – jak znaleźć mu miejsce w mentalności społeczeństwa?*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, red. J. Nikitorowicz, Kraków 2013.
- Deptuła M., Misiuk A., *Diagnozowanie kompetencji społecznych dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym*, Warszawa 2016.
- Dyczewski L., *Tożsamość i patriotyzm*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, red. J. Nikitorowicz, Kraków 2013.
- Erasmus+ Program, [online] <https://erasmusplus.org.pl/>.
- Gajda J., *Racjonalny patriotyzm jako antidotum skrajnego nacjonalizmu*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, red. J. Nikitorowicz, Kraków 2013.
- Galarowicz J., *Wprowadzenie do antropologii filozoficznej. Ujęcie fenomenologiczno-personalistyczne*, Kęty 2017.
- Knopp K.A., *Kompetencje społeczne – pomiar i aplikacja praktyczna*, Instytut Psychologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, [online] https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwj4xOiZ_ZL1AhWCAXAIHetvDUUsQFnoECCIQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.ore.edu.pl%2Fwp-content%2Fplugins%2Fdownload-attachments%2Fincludes%2Fdownload.php%3Fid%3D6641&cusg=AOvVaw0rBFUc6MLFbNnj_oLxwqA.
- Komisja Europejska, *Co to znaczy być aktywnym obywatelem i jak się nim stać?*, [online] <https://epale.ec.europa.eu/pl/blog/co-znaczy-byc-aktywnym-obywatelem-i-jak-sie-nim-stac>.
- Komisja Europejska, *Obywatelstwo europejskie*, [online] <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/145/obywatele-unii-europejskiej-i-ich-prawa>.
- KOSS. *Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej. VI. Aktywność obywatelska*, Centrum Edukacji Obywatelskiej, [online] <https://koss.ceo.org.pl/koss-online/vi>.
- Krzyżanowska A., *Przemoc domowa – jakie są statystyki*, „Rzeczpospolita” 2020, 19 VIII, [online] <https://www.rp.pl/prawo-karne/art568481-przemoc-domowa-jakie-sa-statystyki>.

- Kształtowanie obywatelstwa europejskiego w społeczeństwach post-totalitarnych. Refleksje po 15 latach od rozszerzenia Unii Europejskiej*, międzynarodowy projekt nr 609162-CITIZ-1-2019-1-PL-CITIZ, realizowany w ramach Programu Europa dla Obywateli w latach 2019-2022, [online] https://shareu.europeistyka.uj.edu.pl/pl_PL/.
- Lewartowicz U., *Młodzież i patriotyzm. Wyzwania dla edukacji*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, red. J. Nikitorowicz, Kraków 2013.
- Mach E., *Okno na świat i drzwi do Polski. Program nauczania zintegrowanego dla klas I-III szkoły podstawowej przeznaczony dla dzieci polskich uczących się za granicą*, Kraków 2003.
- Malczewski A., Bevz M., Dalmata M., Jędruszek Ł., Kidawa M., *Raport o stanie narkomanii w Polsce 2020*, Warszawa 2020.
- Nieciński S., Soborski W., *Rozwój aktywności społecznej dzieci w pierwszych latach nauki szkolnej*, [w:] *Z zagadnień psychodydaktyki nauczania początkowego*, red. M. Przetacznikowa, T. Wróbel, Warszawa 1977.
- Niedźwiedzki D., *Władza – tożsamość – zmiana społeczna*, Kraków 2003.
- Nikitorowicz J., *Dylematy patriotyzmu, nacjonalizmu i ustawicznie kształtującej się tożsamości. Wprowadzenie do książki*, [w:] *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, red. J. Nikitorowicz, Kraków 2013.
- Nikitorowicz J., *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Warszawa 2009.
- Nikitorowicz J., *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995.
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu RP z 21 maja 2019 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy Prawo Oświatowe, RII, art. 31.1, Dz.U. 2019 poz. 1148, s. 47*, [online] <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20190001148>.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2004.
- Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 2016.
- Patriotyzm*, Encyklopedia PWN, [online] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/patriotyzm;3955049.html>.
- Prawa i obowiązki obywatela europejskiego*, [online] <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiIgpjKgZH1AhULYsKHf5kDpEQFnoECAIQAQ&url=https%3A%2F%2Fzpe.gov.pl%2Fpdf%2FPh3ueJetg&usg=AOvVaw3VmKSMVWFNtLaaDY3WDeOo>.
- Prawa i obowiązki obywatelskie*, Zintegrowana Platforma Edukacyjna, Platforma Edukacyjna Ministerstwa Edukacji i Nauki, [online] <https://zpe.gov.pl/a/prawa-i-obowiazki-obywatelskie/DjWH4NWa1>.
- Prawa obywatelskie*, [online] https://e-justice.europa.eu/512/PL/your_rights?pk_source=google_ads&pk_medium=advert&pk_campaign=e-justice&pk_content=pl.
- Program PIS 2019*, [online] <http://pis.org.pl/dokumenty>.
- Przetacznikowa M., Wróbel T., *Charakterystyka rozwoju dzieci i nauczanie w klasach niższych*, [w:] *Z zagadnień psychodydaktyki nauczania początkowego*, red. M. Przetacznikowa, T. Wróbel, Warszawa 1977.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego*

dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz.U. z dnia 24 II 2017 poz. 356, zał. 2.

Sigda K, Matusiak R., *Dysfunkcjonalność współczesnej rodziny skutkiem różnego rodzaju uzależnień*, „Społeczeństwo i Rodzina” 2016, nr 46(1), [online] <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewiss9XQ9rb1AhWutYsKHQ9uB-cQFnoECA8QAQ&url=https%3A%2F%2Fdepot.ceon.pl%2Fbitstream%2Fhandle%2F123456789%2F15155%2Fdysfunkcjonalno%2520%2520%2520wsp%25C3%25B3%2520czesnej%2520rodziny.pdf%3Fsequence%3D1&usg=AOvVaw0mDWrFJkQbvgLWZPsd5Sr->.

Śpiewak P., *Elektorat PIS w dwa lata po wyborczej klęsce*, [w:] *Prawo i Sprawiedliwość*, red. M. Migalski, Toruń 2010.

Średnie roczne spożycie napojów alkoholowych na 1 mieszkańca w litrach w przeliczeniu na 100% alkohol – statystyki, [online] <https://www.parpa.pl/index.php/badania-i-informacje-statystyczne/statystyki>.

Traktat TFUE, Dz.U. UE z 26 X 2012, C 312/47, s. 56, [online] <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewih0IXu3PD0AhXth4sKHeuOCgQQFnoECACQAQ&url=https%3A%2F%2Feur-lex.europa.eu%2Flegal-content%2FPL%2FTXT%2FPDF%2F%3Furi%3DCELEX%3A12012E%2FTXT&usg=AOvVaw0-OhIOJLnXRgl-Pi6EKx0i>.

Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską podpisany w Lizbonie 13 grudnia 2007 r., Dz.U. UE z 17 XII 2007, C306, t. 50, powiadomienie nr 2007/C 306/01, Część B, Tytuł 1, art. 2e, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=OJ:C:2007:306:TOC>.

Witkowski L., *Edukacja wobec sporów o (po)nowoczesność*, Warszawa 1997.

Zaczyński W.P., *Uczenie się przez przeżywanie. Rzecz o teorii wielostronnego kształcenia*, Warszawa 1990.

Zaraz wracam... albo i nie. Skala powrotów, motywacje i strategie życiowe reemigrantów z województwa śląskiego, red. J. Szymańska, C. Ułasiński, D. Bieńkowska, Kraków 2012.

Zasada subsydiarności, [online] <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/7/zasada-pomocniczosci>.

Zgliczyński W.S., *Alkohol w Polsce*, Warszawa 2016, [online] https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewjO3K2C87b1AhWFposKHU_vBwEQFnoECBAQAQ&url=https%3A%2F%2Forka.sejm.gov.pl%2FWydBAS.nsf%2F0%2F36EA6D746CFEC2FCC1257FD2003E6CEF%2F%24file%2FInfos_215.pdf&usg=AOvVaw0J0jck_mDSSMDoAnmbQOH6.

---

dr Elżbieta M. MACH – doktor nauk społecznych w dziedzinie pedagogiki, pracownik Instytutu Studiów Europejskich UJ, ekspert w zakresie podręczników do nauczania podstawowego i europejskich programów edukacyjnych. Jej zainteresowania badawcze to: polityka edukacyjna Unii Europejskiej, procesy społeczno-kulturowe widziane w perspektywie zmiany edukacyjnej. Hobby: hodowca kotów rasy turecki van.